

VLADO OŠTRIĆ

Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do god. 1914. u našoj povijesnoj književnosti

Prvi dio

Uvod

Naslov ovog rada ukazuje na neke osnovne elemente njegove zamisli. Tema je radnički pokret u cjelini (socijalističke, nesocijalističke i protusocijalističke sastavnice), njegovi oblici i odnosi. Prostorno je obuhvaćena suvremena Hrvatska, ali s tadašnjim svojim zasebnim područjima (Hrvatska i Slavonija — do god. 1881. i Vojna krajina, Rijeka, Dalmacija, Istra) u njihovom tadašnjem opsegu, a također i određeni odnosi s drugim prostorima (druge jugoslavenske zemlje i pokrajine, radnici iz Hrvatske u drugim zemljama). Vremenski je zahvat obilježen izrazom »počeci«, jer je riječ o dosta složenom procesu, na više mjesta i u različito vrijeme (ipak, god. 1867, kada je osnovano prvo radničko društvo u Osijeku, ima za pitanje početaka posebnu važnost), te godinom 1914, jer uvođenje ratnog poretka u Austro-Ugarskoj predstavlja oštru cezuru za radnički pokret u Hrvatskoj¹. Kod proučavanja ove teme u povijesnoj književnosti naj-

¹ Treba istaći da bi bio potreban poseban osvrt na povijesnu književnost o radničkom pokretu u Hrvatskoj od početka svjetskog rata 1914, do sloma Austro-Ugarske, postanka jugoslavenske države i osnivanja SRPJ/K, 1918. i 1919. Problemi toga razdoblja mnogo su drugačiji od onih do 1914. Struktura te povijesne književnosti ima izuzetnu značajku: malen je udio hrvatske historiografije. Koristan širi uvid pruža V. Strugar, *Socijaldemokratija u jugoslavenskim zemljama za vreme prvog svjetskog rata. Pregled jugoslavenske literature 1945—1965*, JIČ, 1969, br. 1-2, 133—149.

Skraćenice:

AV — Arhivski vjesnik, Zagreb. ČSP — Časopis za suvremenu povijest, Zagreb. EJ — Enciklopedija Jugoslavije. EM — Enciclopaedia moderna, Zagreb. GDI — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo. HP — Historijski pregled, Zagreb. HZ — Historijski zbornik, Zagreb. IM — Istarski mozaik, Pula. ISNZ — Iz starog i novog Zagreba, Zagreb. JIČ — Jugoslavenski istorijski časopis, Beograd. JZ — Jadranski zbornik, Rijeka-Pula. Materijali — Materijali naučnog skupa »Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama — Osijek 1867«, Slav. Brod 1969. NP — Nastava povijesti, Zagreb. PIS — Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd. PR — Putovi revolucije, Zagreb. Radovi FF — Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest, Zagreb. Radovi RH — Radovi, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, Zadar. RR — Riječka revija, Rijeka. VHA — Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci (i Pazinu), Rijeka. Zbornik IHRPD — Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split. ZDN — Zbornik za društvene nauke, Novi Sad. ZP — Zagrebačka panorama, Zagreb. ZR — Zadarska revija, Zadar. — B — Beograd. Z — Zagreb.

važniji su, dakako, znanstveni prilozi i izdanja građe, no uzeti su u obzir, uz određen izbor, publicistički i znanstveno-popularni prilozi (dakle i suradnja historičara u novinama, kad iznose nove rezultate istraživanja, ali ne svaki novinski tekst o toj temi, suradnja istraživača u školskoj literaturi, ali ne i svaki školski tekst nego neki značajniji, od drugih znanstveno-popularnih, priručnih i prigodnih tekstova oni koji su važniji). Pojam »naša« obuhvaća hrvatsku historiografiju, ali i djela drugih jugoslavenskih historiografija koja su neposrednije relevantna za našu temu (spominje se i inozemna literatura, no samo ona najvažnija). Ipak, nije spomenuta sva literatura koja uopće dolazi u obzir (rad ne sadrži svu literaturu koja bi bila potrebna, npr. za pisanje cjelovite povijesti — sinteze — radničkog pokreta u Hrvatskoj od početaka do 1914, ni svu literaturu koja bi udovoljila svakom specijalnom interesu), nego određen, ipak širok, izbor literature o tokovima i zbivanjima radničkog pokreta spomenutog prostora i vremena, onih tokova koji su uočeni i onih zbivanja koja su zapažena unutar tokova. To je ograničenje bilo nužno i iz praktičnih razloga, jer proširivanju inače ne bi bilo kraja (za pisanje o radničkom pokretu potrebna je i raznovrsna povijesna književnost kojoj radnički pokret nije tema ili je sporedna tema). Vodeći računa o rečenome, a također i o evoluciji historiografije, nije obuhvaćena sva literatura koja je za temu ovog rada bila, iz različitih razloga, marginalna ili je marginalnom, uz novu literaturu, postala. Zbog tog ovaj tekst ne može ni ne želi zamijeniti bibliografije koje za ovu temu postoje ili bi trebalo da postoje. On nema njihovu potpunost i nezainteresiranu informativnost (točnost nastoji imati), jer je vremenit rezultat procesa čitanja, pisanja i razmišljanja o toj temi, procesa koji je započeo dosta prije ovog rada i dalje se nastavlja. Proizlazi dakle iz aktivnog, dinamičkog odnosa prema temi. Odatle mu rezultati, ali i ograničenja.

I Do godine 1945.

Povijesna književnost o radničkom pokretu u Hrvatskoj do god. 1914. ima vlastiti razvitak, pa tako i vlastitu periodizaciju. U tome razvitku razlikujemo, naime, *tri razdoblja*: do god. 1914., do god. 1945., od te godine dalje. Prva su dva razdoblja ukratko obuhvaćena u ovom odjeljku, no treće je osnovna tema ovog rada. U *prvom razdoblju* nalazimo kod sudionika u radničkom pokretu određeni, povremeni, interes za povijest pokreta, obično potaknut obljetnicama pojedinih organizacija, kadšto već i memoarski pristup prošlosti. Iznosimo neke karakteristične, ujedno i najvažnije, primjere. Nikola Dogan, tipograf, piše god. 1898. o Dragutinu Kaleu i počecima tipografskog pokreta u Zagrebu, služi se kasnije izgubljenom građom, te donosi iz nje izbor tekstova koji nam je danas osobito vrijedan.² Time je ujedno zasnavao tradiciju interesa tipografa za svoju povijest koja se održala do naših dana (jubilarne godine 1910, 1920, 1940, 1955. i 1970). Iste se godine pojavljuje najstariji spomen-spis jednoga radničkog društva, s vrijednim podacima (a doskora i spomen-spis pje-

² Prinos k spomenspisu Hrvatskoga tipografskoga društva ili prvi predsjednik Hrvatskoga tipograf. društva. Napisao Nikola Dogan, Mitrovica 1898.

vačkog društva koje se nalazilo u sastavu Zagrebačkoga radničkog društva, ali se, na protusocijalističkoj osnovi, izdvojilo).³ Te godine izdaju i pravaški (frankovački) radnici almanah u kojemu nalazimo i osvrt na netom završeno razdoblje 1895–97, tendenciozan, ali uz druge izvore koristan.⁴ Među spomenicama treba istaći »Spomenspis o četrdesetgodišnjici života i rada društva 1870–1910«⁵ koji ima znatnu vrijednost zbog građe o tipografima koju donosi a nije inače sačuvana (Dogan i Krbavac se u tom pogledu zanimljivo nadopunjuju; sam Krbavac nije znao za Doganovu knjižicu). Prethodi mu korisna spomenica tipografskog pjevačkog društva.⁶ Svoju je spomenicu u to doba priredilo i Zanatlijsko i pomoćničko društvo u Zagrebu koje je nastalo istupanjem dijela članova iz Zagrebačkoga radničkog društva.⁷

Treba spomenuti da *Hrvatski tipograf* (izlazi 1898–1920) donosi niz nekrologa, biografija, sjećanja i povijesnih osvrtâ od znatne izvorne vrijednosti.⁸ Takve tekstove nalazimo i u socijalističkoj štampi. Tako je, primjerice, Vitomir Korać, nakon svog prvog mitrovačkog tamnovanja, zanimljivo opisao postanak i prvu fazu socijalističkog pokreta u Šidu i okolici 1893–95.⁹ U povodu prijelaza *Slobodne riječi* na dnevno izlaženje V. Korać je iznio povijesno-memoarski osvrt na socijalističku štampu (1892–1901), sjećanja o socijalističkom pokretu u to doba.¹⁰ U povodu Koraćeva uspjeha na saborskim izborima u Šidu objavljen je povijesni članak s Koraćevom biografijom i opisom socijalističkog pokreta u Sri-

³ Spomenica o 25-godišnjem djelovanju I. Zagreb. radničkog društva za podupiranje i naobrazbu njegovih članova 1873–1898, Z. 1898. Spomenspis prigodom proslave dvadeset i pet-godišnjice te posvete barjaka Hrvatskog radničkog pjevačkog društva »Sloboda« o Duhovih godine 1899, Z. 1899.

⁴ Crtice o radu hrvatske radničke stranke, Almanah hrvatskih radnika za prostu godinu 1898. Izdao i uredio Ivan Dobravec-Plevnik, tipograf, Z. 1898, 75–86 (autor je vjerojatno Ante Mlinarić).

⁵ Po nalogu odbora sabrao i napisao Andro Krbavac. Naklada Hrv. tipografskog društva, Z. 1910.

⁶ »Sloga«, hrvatsko tipografsko pjevačko društvo 1875–1905. Crtice iz društvene povijesti prigodom 30. godišnjice. Napisao Vilim pl. Dorotka, društveni tajnik. Z. 1905.

⁷ 25-godišnji rad Zanatlijskog i pomoćničkog društva u Zagrebu 1886–1911. Priredio: začasni član Dragutin Fanjak, Z. 1911. (sadrži pretežno izvode iz zapisnika).

⁸ Jedan karakterističan primjer: članak »Franjo Topoljšak, Osvrt na razvitak Hrvatskoga tipografskoga društva«, *Hrvatski tipograf*, 26. XI i 10. XII 1904, sadrži vrijedne memoarske podatke o razdoblju do god. 1869. Autor ne »odaje« svoje ime (a članak nije ni završen u listu), no uspoređivanje podataka pokazuje da je to Mile Maravić, jedan od osnivača društva. Napomena: *Hrvatski tipograf*, 1904, nema Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, no sačuvan je u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (AIHRPH), fond Savez grafičkih radnika Jugoslavije (SGFRJ), kutija 64. — S našeg je gledišta zanimljiva, npr., polemika oko Krbavčeva spomen-spisa (članci »Gaj kao knjigotiskar« i »Hrv. tipografsko društvo 1870–1910«, I–IV, Obrtnički vjestnik, 27. VIII i 3. IX do 24. IX 1910, iako su članci anonimni može se prosuditi da je pisac M. Maravić. Samo da se »kritizira«, *Hrvatski tipograf*, 8. X, 5. XI, 19. XI 1910, nezavršeni odgovor A. Krbavca. Koristan historijat donosi M. Hiferjavić, Uspomene iz god. 1892–1907, *Hrvatski tipograf*, 25. I–25. VII 1908 (12 nastavaka).

⁹ Doživljaji u zatvoru (Osvrt na šidske događaje), *Sloboda*, 6. II 1896 (nedovršeno jer je čitav tekst bio zabranjen i taj broj zaplijenjen; sadržaj pokazuje da je autor V. Korać).

¹⁰ *Slobodna riječ*, 1. svibnja 1909 (V. Korać, Dakle — dnevnik, I. Anceľ, Prvi počeci radničke borbe).

jemu.¹¹ Nikola Vukojević je tada napisao povijesni osvrt na socijalistički pokret u Dalmaciji,¹² a Vilim Bukšeg je iste godine objavio osvrt na razvitak strukovnog pokreta u sjevernoj Hrvatskoj 1892–1907.¹³

U drugom razdoblju valja najprije zapaziti da je prvi skupni osvrt na socijaldemokratsko razdoblje radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama napisan uskoro nakon što je, osnivanjem SRPJ/K, to razdoblje završeno. Pod naslovom »Iz istorije jugoslovenskog radničkog pokreta« objavljena je u kalendaru SRPJ/K »Borba« grupa članaka o pokretu u pojedinim zemljama.¹⁴ O pokretu u Hrvatskoj i Slavoniji pisao je Mijo Radošević (32–34), suviše uopćeno i fragmentarno, a o Dalmaciji Ivo Baljkas (39–43), prilično bolje i konkretnije, što je kasnije u ponečemu i dopunio u uvodu jednog članka za novine *Borba*.¹⁵

U povodu smrti V. Bukšega Vilim Haramina je zanimljivo iznio sjećanja na svoj pristup radničkom pokretu i daljnu aktivnost u različitim sredinama (npr. u Istri).¹⁶ V. Korać je u posebnom članku pisao o svibanjskim proslavama u sjevernoj Hrvatskoj 1890–1918.¹⁷

U povodu jubileja »Edinosti« objavljen je članak o protusocijalističkoj »Narodnoj radničkoj organizaciji« u Trstu i Puli 1907–1914.¹⁸

U međuratnom razdoblju i dalje se množe različite spomenice, pa se u njima mogu naći korisni podaci. Za našu temu treba istaći, uglavnom zbog prikaza razdoblja 1910–1920, spomenicu Hrvatskog tipografskog društva god. 1920, Julija Kralja,¹⁹ a također i spomenicu iz god. 1940.²⁰

¹¹ Crveni kalendar za godinu 1909. Uredio Eugen Demetrović, Zagreb (Iz naše socijalističke povijesti, 57–65, s četiri fotografije). Treba spomenuti i kalendarsku kronologiju socijalističkog pokreta u Hrvatskoj, 1892–1908, s nizom podataka (isto, Sjećanj-Prosinac).

¹² N. Vukojević, Socijalistički pokret u Dalmaciji. Kratak pregled, Isto, 51–53.

¹³ V. Bukšeg, Razvoj radničke borbe i organizacije u Hrvatskoj, 1. svibanj 1909, Z. 20–22.

¹⁴ Socijalistički kalendar »Borba« za prestupnu godinu 1920. Izdanje knjižare Socijalističke radničke partije Jugoslavije (Komunisti). Uredio Jova Jakšić, Sarajevo, 31–43. Pokret u Srbiji prikazao je Dragiša Lapčević, u Bosni i Hercegovini Sreten Jakšić, u Vojvodini Vlada Marković.

¹⁵ I. Baljkas, Radnički pokret u Dalmaciji, *Borba*, br. 1–2, 11. I 1923. (odjeljak »Od njegova postanka do početka rata«).

¹⁶ V. Haramina, Kako sam se upoznao sa Vilimom Bukšegom, Crveni kalendar za godinu 1925. godina XI. Uredio: Dr. Mirko Kus-Nikolajev, Zagreb, 66–68. Haramina je kasnije priredio širu i potpuniju verziju svojih sjećanja za Koraća (Arhiv za radnički pokret, — ARP, Beograd, Zbirka Vitomira Koraća, sign. 1605, pismo i rukopis V. Haramine V. Koraću 28. I 1930). Haramina je djelovao i u Istri, kao i, npr., Jože Petejan, koji je o tome također nešto napisao (O ustanovitvi delavskoga izobraževalnoga društva v Pulji 1907. leta, Koledar Cankarjeve družbe, za 1933). V. i bilj. 91.

¹⁷ V. Korać, Iz historije radničkog pokreta u Hrvatskoj, *Radnički glasnik. Glasilo Općeg radničkog saveza Jugoslavije*, 1. maja 1929.

¹⁸ I. Stari, Slavensko radništvo i prijeratna socijalistička stranka, *Edinost* 1876–1926. Popolnjen in preurejen ponatis jubilejne številke, Trst 1926, 37–38.

¹⁹ Spomenspis o pedeset-godišnjici života i rada društva. 1870–1920. Po nalogu odbora sabrao i napisao Julio Kralj — 1920 — Naklada Hrv. tipografskog društva. U međuvremenu je, u godinama svjetskog rata, propao značajan dio građe kojom su se služili Dogan i Krbavac. — R. Horvat, Kako su nekada živjeli hrvatski obrtnici?, Z. 1929, donosi »Pravilnik za rad u tiskari godine 1843«, 80–82 (Varaždin).

²⁰ 1870–1940. Spomen-knjiga o djelovanju tipografske odnosno grafičke organizacije u Zagrebu s prikazom tarifno-socijalnog i kulturno-stručnog djelovanja ustanova i pojedinaца proizašlih iz redova grafičkih radnika. Izdala savezna organizacija Saveza grafičkih radnika-ca u Zagrebu 1940.

Bogoslav Jošt je zanimljivo nanovo prikazao povijest »Sloge«, ²¹ a Dušan Kučenjak, te kasnije Dušan Šindler, historijat Zagrebačkoga radničkog društva. ²² Pojavila se ponovo i spomenica nekoć konkurentskog Zanatlijskog i pomoćničkog društva. ²³ Spomenica varaždinskog radničkog društva »Sloboda« donijela je i historijat socijalističkog pokreta u Varaždinu, sa zanimljivim sjećanjima Lavoslava Kovačiča. ²⁴

Historiografsku osnovicu povijesti radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji postavio je V. Korać svojim poznatim djelom u tri knjige. ²⁵ Korać je tim djelom učinio ono što je u tom razdoblju obavio Dragiša Lapčević za Srbiju, a Anton Kristan, Albin Prepeluh i Henrik Tuma za Sloveniju. Kao i oni, Korać je sudionik u zbivanjima i to istaknuti sudionik. Njegovo djelo nosi jasan pečat životnog iskustva, idejnih i političkih shvaćanja svoga autora. Nesumnjivo je tendenciozno, pa i apologetsko (ta se obilježja pojačavaju u smjeru završnih razdoblja koja su u djelu obuhvaćena). Posebno ga obilježava autorova borba s lijevim socijalistima, odnosno s komunistima 1917—21. i shvaćanje o slomu radničkog pokreta — krivicom ljevičara — u tom razdoblju i nakon njega. Dio je teksta napisan memoarski, ali manji dio. Koraćevo je djelo za današnjeg historičara izvor, i to značajan, jer potječe od istaknutog sudionika u zbivanjima, ali nije samo izvor, nego i literatura. Nije zasnovano samo na sjećanju i osobnim papirima, nego i na raznovrsnim i obimnim izvorima (pretežno izvorima samog pokreta), koje je Korać prikupljao, proučavao i njima se koristio (a neke je i objavio, u sklopu vlastitog teksta). Na to upućuje analiza djela, ali i Koraćeva ostavština. ²⁶ Koristio se i različitim povijesnom, statističkom i drugom literaturom. Dakako, bio je to nepotpun heuristički i istraživački rad,

²¹ Pola vijeka borbe i napora. Prigodom 50. godišnjice opstanka Grafičkog pjevačkog društva »Sloge«. Napisao Bogoslav K. Jošt. Z. 1927.

²² Spomen-knjiga o 50-godišnjem djelovanju I. zagrebačkog radničkog društva za podupiranje i naobrazbu svojih članova 1873—1923. Sastavio Dušan Kučenjak, Z. 1925. Troškom i nakladom društva. Spomen-spis povodom proslave 60-godišnjice I. hrvatskog obrtničkog i radničkog društva u Zagrebu 1873—1933. Sastavio: Josip Šindler, Z. 1933.

²³ 1886—1936. Spomen-spis 50-godišnjice Zanatlijskog i pomoćničkog društva u Zagrebu. Priredili: Ivo Zubak, tajnik i Juraj Hikac, računovođa. Z. 1936.

²⁴ Spomenspis 1905—1935 Radničkog kulturno-prosvjetnog društva »Sloboda« u Varaždinu prigodom tridesete obljetnice napora i borbi za dobro radničke klase. Uredio: Pongračić Stjepan. Varaždin 1935, posebno 9—15, 25—40 (30 godina poštivovne borbe; unutar tog teksta nalaze se sjećanja L. Kovačiča, 26—40 i d.).

²⁵ V. Korać, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine, Knjiga prva, Z. 1929; Knjiga druga, Radnički sindikati, Z. 1930; Knjiga treća, Radničko zadrugarstvo. Kulturna kretanja, akcije i organizacije. Konzervativni radnički pokreti. Odnosi s drugim jugoslavenskim radničkim pokretima, Z. 1933.

²⁶ ARP, Zbirka Vitomira Koraća. — Socijalističku štampu koju je Korać posjedovao čuva biblioteka tog arhiva i Instituta za savremenu istoriju (npr.: *Crvena sloboda*, Budimpešta, 1902—1905, sign. N 436, jedini komplet u našoj zemlji). — Dio građe u zbirci u vezi je s pripremanjem »Povjesti...«. Korać je prikupljao sjećanja i historijate. Sačuvano je i nešto pribilježaka za neke dijelove teksta. Pisma Božidara Adžije ukazuju na pomoć u pripremanju »Povjesti...«. Neki tekstovi (historijati različitih društava, prikaz kršćanskih socijala), ukazuju na to da je Korać isprva, vjerojatno, namjeravao obuhvatiti razdoblje do izlaska svojih knjiga iz štampe. Usp. u zbirci građu sa signaturama 1235, 1312, 1600, 1603a, 1605, 1624, 1631, 1655.

pa njegovo djelo ne treba mjeriti kao znanstvenu literaturu, ali ne treba ni negirati autorove napore i rezultate. Ono nesumnjivo više vrijedi za razdoblje autorova vlastitog sudjelovanja u pokretu (od sredine 90-tih godina XIX stoljeća). Za ranije je razdoblje nepouzđano. Korać je učinio ono što tadašnja znanstvena historiografija nije uradila: uveo je, zajedno s Lapčevićem, Kristanom, Prepeluhom i Tumom, povijest radničkog pokreta u hrvatsku i jugoslavensku historiografiju, barem u širem smislu toga pojma, iako ne i u samu povijesnu znanost (u Slovenaca je Dušan Kermauner započeo već tada znanstveno proučavanje slovenskog radničkog pokreta; Svetozar Marković privukao je pažnju srpskih historičara). Radio je sam, u prikupljanju sjećanja i historijata pomagao mu je Božidar Adžija, funkcionar Radničke komore u Zagrebu, a ta je komora i izdala sve tri knjige. Institucionalnog oslonca inače nije imao. Bio je u vezi s pojedinim predratnim socijalistima s kojima se još nije bio sasvim razišao.

Korać je shvaćao radnički pokret kao širok i složen pojam, obuhvaćao je sve društvene probleme i cjelokupnu društvenu aktivnost radništva. Nije se služio samo političkopovijesnim pristupom ni pristupao radničkom pokretu kao izoliranoj pojavi. Nastojao je povezati općenacionalni, politički, gospodarski i kulturni povijesni pristup, a nalazimo i sociološki prilaz. Ništa radničko nije mu bilo strano (da parafraziram poznatu izreku). Njegov širok i kompleksan pristup načelno je instruktivan i danas. Prostorem ograničavanje na Hrvatsku i Slavoniju («do ukidanja ovih pokrajina») danas, dakako, ne zadovoljava, jer povijest radničkog pokreta shvaćamo kao komponentu novije nacionalne povijesti u njenoj cjelovitosti, no zato prikaz veza s pokretom u drugim našim pokrajinama i zemljama ima i dalje načelnu vrijednost. Suvremeni istraživač može (i mora) za svaki problem konzultirati Koraća, a zatim, naravno, ići dalje (potrebu opreznog i kritičkog odnosa posebno ne ističem, jer se to bez daljnijeg podrazumijeva). Njegovo je djelo još uvijek najopsežnija i najkompletnija povijest cjelokupnog radničkog pokreta u Hrvatskoj, u obuhvaćenom razdoblju.²⁷ Znatna dio tema i problema iz njegovog sklopa provjeren je i revidiran, proširen i nanovo protumačen u povijesnoj književnosti, no ima tema i pitanja za koja je Korać još uvijek osnovna literatura (tako, za svaki potanji uvid, druga knjiga, o sindikatima), kadšto i jedina (npr. u Koraća je jedina bibliografija radničkog pokreta u Hrvatskoj i jedina *zbirka* slika). Koraćeve su knjige bile osnovni izvor Orokaru Keršovaniju za tekstove o radničkom pokretu u »Povijesti Hrvata«. To nedovršeno rukopisno djelo razvilo se iz predavačke aktivnosti namijenjene obrazovanju političkih zatvorenika — komunista u Srijemskoj Mitrovici, gdje je Keršovani robijao od 1930. do 1940. (ujedno i iz priprema za publicistički rad nakon robije), a pripada skupini povijesnih tekstova u njegovoj ostavštini. Za našu temu treba spomenuti ove rukopise: Bilješke o historiji Južnih Slavena (1937), Historija klasnih borbi u zemljama Jugoslavije, Bilješke o političkom i kulturnom razvitku Dalmacije, Hrvatska historija (1938),

²⁷ J. Šidak s pravom ističe da je Korać »dao tom djelu dosta jako apologetsko obilježje, ipak je u njemu prvi put sakupio mnogo podataka koji, kritički upotrijebljeni, mogu i danas biti korisni« (Hrvatska historiografija — njezin razvoj i današnje stanje (1971), HZ, XXIII-XXIV, 1970—71, 7).

Pregled istorije radničkog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji.²⁸ Najvažniji od tih tekstova ušao je, tiskanjem, nedavno u našu suvremenu povijesnu književnost.²⁹ Ovdje treba spomenuti da se Keršovani pomno koristio širokim izborom literature i objavljene građe koja mu je bila dostupna. Za radnički pokret imao je samo Koraća i već navedenu spomenicu varždinske »Slobode«, no brižljivo je tražio podatke i u djelima koja uzgred u ponečemu spominju socijalistički pokret, nezadovoljan izostavljanjem radničkog pokreta iz tadašnje povijesne literature.³⁰ Činjenice do kojih je tako mogao doći marksistički je interpretirao, u širem povijesnom sklopu, ali pretežno bez krutosti u ocjenama, sa znatnim razumijevanjem značenja radničkog pokreta u našim povijesnim uvjetima. Bio je to prvi marksistički pristup toj tematici, s pozicija revolucionarnog radničkog pokreta, i u tome je njegovo specifično značenje.³¹ Keršovani je njime, najavio tendencije što će obilježavati historiografiju kojom se ovdje bavimo u osnovnom, poratnom razdoblju. Njegovi su rezultati, pripomenimo, specifično zanimljivi i zbog okolnosti u kojima su nastali (robija).³² Izdavačka djelatnost 1941–1945. odvija se, dakako, u osobitim uvjetima. Za našu temu ćemo zabilježiti samo da sabrana djela Augusta Harambašića sadrže i odlomke koji pokazuju njegova gledišta o socijalizmu i radničkom pitanju (1884–1902).³³

²⁸ Usp. M. Kolar-Dimitrijević, Rukopisna ostavština Otokara Keršovanija u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske, PR 7-8, 1966, 225–226 (Radovi iz povijesti), 228 (Bilješke...). Za potanji uvid v. i AIHRPH, Analitički inventar rukopisne ostavštine Otokara Keršovanija. Izradila: Mira Kolar-Dimitrijević, Zagreb 1965, 1-8 i d.

²⁹ O. Keršovani, Povijest Hrvata, Rijeka 1971.

³⁰ Usp. O. Keršovani, n. dj., Peta tema. Od 1860. do 1903. godine (o pojavi proletarijata, 71–72, Radnički pokret, 78–79, opća ocjena, 83), Šesta tema. Od 1903. do 1918. godine (Proletarijat..., 91–92, ocjena Tivolske rezolucije, 95, opće ocjene, 104–105), Bilješke uz petu temu, 176, 178, 179, 180, Bilješke uz šestu temu, 182, 183, 189–190. Taj način rada možemo zapaziti i u neobjavljenim bilješkama u njegovoj ostavštini. — U Keršovanijev »Bilješkama o političkom i kulturnom razvitku Dalmacije« što ih je priredio za tisak I. Jelić (Mogućnosti, 1964, br. 11, 1135–1143) ima i nekoliko napomena o počecima socijalističkog pokreta u Dalmaciji, u sklopu osvrta na političke stranke (1140). — »Političkoj povijesti Hrvatske« i »Strankama kod Hrvata i njihovoj ideologiji« J. Horvatha Keršovani izričito zamjera ignoriranje radničkog pokreta (AIHRPH, ZB-KERŠ, 1/1a, Bilješke o historiji Južnih Slavena, originalni rukopis, 1–2; O. Keršovani, Ferdo Šišić, Izraz, 1940, br. 3, odnosno O. Keršovani, Izbor članaka, B. 1960, 299).

³¹ Usp. i I. Jelić, Otokar Keršovani i naša povijest, Mogućnosti, 1964, br. 11, 1143–1146; Z. Stipetić, Smisao Keršovanijevih teza o hrvatskoj povijesti, ČSP, 1972, br. 3, 149–155.

³² O tome usp. N. Seferović, O Otokaru Keršovaniju, O. Keršovani, Izbor članaka, n. dj., XIX–XXIII, a u širem sklopu Lj. Ristović — S. Kržavac, Robija, knjiga druga, Z. 1968, 437–549 (Glava jedanaesta »Crveni univerzitet«).

³³ Ukupna djela Augusta Harambašića, sv. VIII, Govori, Z. 1943, 12, 132–142, sv. IX, Dopisi i članci, Z. 1943, 153, 250, 269.

II Od godine 1945. (do 1972)

Organizacijska podloga, istraživanja, istraživači

U prva dva razdoblja povijest radničkog pokreta zanima ponajviše same sudionike u pokretu. U *trećem razdoblju*, od god. 1945. dalje, ta okolnost i dalje postoji, ali u bitno izmijenjenim uvjetima nakon pobjede NOB i socijalističke revolucije, a pojavljuju se sasvim nove okolnosti. Stoga možemo razlikovati dvije osnovne faze: u prvoj, povijest radničkog pokreta prvenstveno je predmet društveno-političkog interesa, te se na toj osnovi razvija sustavan rad i nastaje određena organizacijska podloga. Znanstveni interes i postupak je prisutan, ali nije dominantan. U drugoj, javlja se i znanstveni interes za povijest radničkog pokreta, na tom području rade i historičari od struke, a određenim organizacijskim razvitkom povijest radničkog pokreta se konstituira kao sastavni dio povijesne znanosti, te se njeni rezultati integriraju u noviju nacionalnu povijest. Te faze se ne mogu točno razmediti, jer međusobno interferiraju (od sredine 50-ih godina dalje), ili se elementi prve faze transformiraju u elemente druge faze.

Prvu fazu obilježava najprije potreba da se za prvi poratni kongres KPJ, 1948, izradi povijesni osvrt i na razdoblje do god. 1914. (uvršten u Politički izvještaj CK KPJ, što ga podnosi Josip Broz Tito), zatim aktivnost Istarskog odeljenja CK KPJ (u suradnji, za našu temu, sa Histozijskim odeljenjem CK KPH), u kojoj se angažira Moša Pijade, izražena prvenstveno izdavanjem građe (stampata) u zborniku »Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije«, na početku 50-ih godina, te djelatnost Republičkog vijeća za Hrvatsku Savezu sindikata Jugoslavije, koja je pružila institucionalni oslonac Josipu Caziću i njegovim suradnicima u sakupljanju građe (od njih su dalje radili, na području kojim se ovdje bavimo, Cvetka Knapić-Krhen, Dinko Foretić i Mirko Androić, a inače na povijesti radničkog pokreta i Matija Uradin). Osnovni su rezultat, za našu temu, tri knjige Josipa Cazića o razdoblju do 1895. (obuhvaćena je čitava Hrvatska), koje su specifična kombinacija historijata i građe.³⁴ Za tu svrhu provedena su dosta opsežna istraživanja arhivske građe u Zagrebu, Varaždinu, Zadru, te u Beču, i štampe, radničke i građanske, zagrebačke, riječke i druge. Pojedine su istraživačke, autorske i izdavačke akcije potpomogle i drugi partijski i sindikalni forumi u Hrvatskoj. Samostalnu je istraživačku i publicističku djelatnost razvio Vinko Cekić. Republički odbor Sindikata grafičara Hrvatske izdao je njegovu knjigu o grafičkim radnicima u radničkom pokretu, a Cekić je objavio i niz članaka u novinama i časopisima, te knjigu o ulozi crkve i protusocijalističkim strujama u radničkom pokretu. Arhivski je radio u Zagrebu i Osijeku.

Drugu fazu obilježava, najprije, dugogodišnji znanstveni interes (1952—1967, a i dalje) Mirjane Gross za povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj do 1914. Ona je prvi profesionalni historičar kojemu je ta povijest postala osnovna znanstvena preokupacija. Heurističku osnovicu su pružila istraživanja u zagrebačkim arhivima i široka istraživanja štampe, a i drugih

³⁴ Preglednu obavijest o Cazićevim radovima pruža »Biobibliografija Josipa Cazića«, Vukovar 1969.

izvora. Niz radova o razdoblju 1869–1875. i 1890–1907. (1914) u znanstvenim publikacijama, te neobjavljena disertacija predstavljaju i dalje znanstvenu historiografsku osnovicu za tu povijest, u prvom redu s gledišta obilježja ideja i političkih odnosa.³⁵ Od važnosti je u radu M. Gross i obrada rezultata tih specijalističkih radova za povijesne priručnike. Jaroslav Šidak pridonio je uključivanju radničkog pokreta u šire prikaze novije nacionalne povijesti, a I. Karaman upoznavanju radništva u takvom širem sklopu, odnosno u sastavu opće gospodarskopovijesne literature o Hrvatskoj XIX stoljeću. Daljnje značajke toj fazi daje rad D. Foretića na povijesti radničkog pokreta u Dalmaciji (radovi i objavljivanje građe, na osnovi iscrpnog korištenja zadarskog arhiva),³⁶ a Vjekoslava Bratulića na povijesti radničkog pokreta u Istri, no u širem sklopu novije nacionalno-političke povijesti Istre (u tom je smislu dao svojih prinosa i Dragovan Šepić).³⁷ Za Rijeku je dao važan prinos arhivist Antun Herljević, objavljivanjem građe i regesta iz riječkog arhiva. Specifične rezultate postigao je Ivan Kovačević u proučavanju međunarodnih veza i utjecaja u početnim razdobljima socijalističkog pokreta u našim zemljama, koristeći se širokim krugom izvora i literature, što je izraženo i u njegovoj neobjavljenoj disertaciji o radničkom pokretu u Slavonskom Brodu, a osobito u objavljenim radnjama. Međutim, on je proširio svoj istraživački interes na položaj i ekonomsku borbu sjevernohrvatskog radništva u čitavom razdoblju do 1914, te je napisao o tome ovelu knjigu. Bitne rezultate o socijalističkom pokretu u Srijemu, koji ima širu važnost za radnički pokret u Hrvatskoj, dao je Andrija Radenić (knjiga građe, objavljena disertacija). Više drugih autora dalo je pojedinačne radove o različitim pitanjima, npr. Ive Mažuran radove i građu za Osijek, Kamilo Firinger jedan koristan rad za Osijek, na osnovi tamošnje i zagrebačke arhivske građe.³⁸ Konačno, treba spomenuti i grupu suradnika Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, koji djeluju, ili su djelovali, u sekciji za radnički pokret do 1918. (konstituirala se god. 1963), uz više promjena u osobnom sastavu (dr Miroslava Despot, čije je radno područje ekonomska i kompleksno shvaćena kulturna povijest XVIII i XIX stoljeća, Fedora Bicar, koja više nije u IHRPH, nego u Novom Sadu, C. Knapič-Krhen, V. Oštrić, Branka Pribić, Elza Tomac).³⁹ To je jedina grupa

³⁵ Njene novije radove ocijenio je J. Šidak, O nekim novijim radovima Mirjane Gross, HZ, 1968-69, 575–577.

³⁶ Za radove D. Foretića (također i K. Milutinovića i S. Obada) usp. »Bibliografiju radova nastavnika i suradnika«, Filozofski fakultet u Zadru. Posebna izdanja. Sv. 1, Zadar, 1970.

³⁷ Informacije o radu i radovima V. Bratulića, objavio je P. Strčić, Dr Vjekoslav Bratulić, RR, 1966, br. 1, 71–76, a o radovima D. Šepića M. Bertoša, Prilozi Dragovana Šepića političkoj historiji Istre od početka XX stoljeća do kraja 1918. godine, RR, 1967, br. 4-5, 335–342.

³⁸ Bibliografskih podataka za neke slavonske autore donosi M. Malbaša, Bibliografija štampanih radova muzejskih, galerijskih i arhivskih radnika na području Slavonije (1946–1968), Zbornik slavonskih muzeja, 1, Zupanja 1969, 141–161 (K. Firinger, J. Korda S. Ljubljanić, M. Malbaša, I. Mažuran, M. Patković).

³⁹ Informacije o radovima suradnika sekcije do god. 1966. objavio je, u sklopu prikaza »Putova revolucije«, V. Oštrić, HZ 1966-67, 607–610 (3. Razdoblje do 1918), s dopunom u HZ 1970-71, 494–496.

historičara koja radi na tom području. Oni postepeno dopunjuju i proširuju historiografsku osnovicu te problematike.

U drugim jugoslavenskim historiografijama radničkog pokreta ima podataka i rezultata, koji su neposredno korisni i za hrvatsku historiografiju, pa neke autore valja i ovdje spomenuti: u Sloveniji, npr., Dušan Kermauner; u Bosni i Hercegovini Ilijas Hadžibegović i drugi autori; u Vojvodini Arpad Lebl, Kalman Čehak, Šandor Mesaroš i drugi; u Srbiji Vlado Strugar, Sergije Dimitrijević, Stojan Kesić i drugi autori (A. Radenić je već spomenut, u Beogradu radi i I. Kovačević); u Makedoniji Dančo Zografski, Orde Ivanovski.

Određeno značenje za historiografiju kojom se ovdje bavimo imaju i neki znanstveni skupovi. Diskusije o »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije«, Beograd 1963, obuhvatile su donekle i razdoblje do 1914. Objavljeni su materijali skupova u Zagrebu (12–14. XII 1963), Sarajevu (26–27. II 1964) i Titogradu (15–16. IV 1964). Glavni je rezultat toga dijela diskusija bila teza da se povijest komunističkog pokreta ne može pisati bez ravnomjernog obuhvaćanja povijesti radničkog i socijalističkog pokreta do 1919. Diskusija suradnika jugoslavenskih institucija za povijest radničkog pokreta koji proučavaju razdoblje do 1918, u Ljubljani, 10. III 1967, pretežno u vezi s prvim tomom povijesti radničkog pokreta u Jugoslaviji, bila je dosta zanimljiva, ali nije dala daljnje rezultate (ostala je neobjavljena).⁴⁰ Niz misli je i dalje aktualan (osobito o problemima sinteze). No, veće je značenje imao naučni skup »Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek 1867«, održan u Osijeku 18–20. X 1967, a radno područje bila mu je povijest radničkog i socijalističkog pokreta u našim zemljama do osnivanja socijaldemokratskih stranaka (na žalost, objavljeni su samo referati, a ne i diskusija; v. bilj. 47). Osvrte na skup, koji su važniji za našu temu, objavili su K. Firinger, I. Kovačević, V. Oštrić.

U najnovije vrijeme (1972) IHRPH priprema pisanje cjelovite povijesti radničkog i socijalističkog, komunističkog i narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke revolucije od pojave socijalističkih ideja i radničkih akcija do pobjede socijalističke revolucije. U sklopu tih priprema spomenuta sekcija IHRPH trebalo bi da postane određen organizacijski oslonac za povijesnu problematiku kojom se u ovom radu bavimo, u povezanosti s redakcijom prvog dijela spomenute cjelovite povijesti (u njoj su sada V. Bratulić, M. Despot, D. Foretić, M. Gross, I. Karaman, C. Knapić-Krhen, I. Kovačević, V. Oštrić i E. Tomac).

Bibliografije i historiografski pregledi⁴¹

Potpune specijalne bibliografije ili historiografskog pregleda za našu temu nema, no postoji niz takvih priloga koji daju znatan dio potrebnih bibliografskih informacija i pojedine ocjene. Dio literature (u izboru) zabilježen

⁴⁰ Dosta iscrpan prikaz diskusije objavio je V. Oštrić, JIČ, 1968, br. 3-4, 227–231.

⁴¹ Za pristup bibliografskom istraživanju i istraživanju bibliografija vrlo je korisno djelo: J. Logar, Uvod u bibliografiju, Ljubljana 1970.

je u pregledima jugoslavenske historiografije,⁴² dakle u korisnom širem sklopu. To vrijedi i za određene preglede hrvatske historiografije.⁴³ U tim pregledima ima i sažetih ocjena nekih radova.

Treba zabilježiti i opsežnu bibliografiju izdanja građe, no ona ima grešaka baš za našu temu (izostavljanja, greške u podacima).⁴⁴ Korisna je bibliografija izdanja arhivskih ustanova i društava.⁴⁵ Međutim, objavljene su dvije jugoslavenske bibliografije literature o socijalističkom i radničkom pokretu i KPJ 1867—1941. za koje treba istaći da su dragocjene za svakog istraživača, i da su izvršno izrađene (osobito bibliografija knjiga i periodike — bez časopisa i novina).⁴⁶ Bibliografija iz časopisa, na žalost, samo je prilog potpunoj bibliografiji te vrste, jer su obuhvaćene samo dvije skupine časopisa (povijesni i glavni društveno-politički). Određene novije radove obuhvaća jedan osvrt V. Oštrića, s ocjenama i asocijativnim podacima.⁴⁷

Za Hrvatsku ima specijalnih historiografskih pregleda za pojedina razdoblja i teme ili područja, tako za razdoblje I internacionale, za razdoblje osnivanja Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, za

⁴² Ten Years of Yugoslav Historiography, B. 1955. (u prvom redu »Development of Socialist and Workers Movement in Yugoslavia«, 496 i d.); Historiographie Yugoslave, B. 1965. (literatura koja nas zanima ovdje je uključena u poglavlja o historiografiji pojedinih zemalja i razdoblja).

⁴³ J. Šidak, Hrvatska historiografija 1955—65. (I. dio, HZ 1965, 36—46 (VII. Od 1849. do 1873. VIII. Od 1873. do 1914); J. Šidak — M. Gross — I. Karaman — D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Z. 1968, 334 i d. (Izvori i literatura). Referat J. Šidaka, »Hrvatska historiografija — njezin razvoj i današnje stanje (1971)«, HZ 1970-71, ne donosi, na žalost, ni informacija ni ocjena korisnih za tu temu.

⁴⁴ M. Ivković, Bibliografija publikacija arhivske i druge istorijske građe (1945—1962). Arhivist, 1964, sv. 1-2, 247—344. Obuhvaćena je Jugoslavija, no samo posebne knjige. Anotirane su ocjene i prikazi.

⁴⁵ J. Kos, Retrospektivna bibliografija publikacija arhivskih ustanova i društava u Jugoslaviji 1945—1968, Arhivist, XX/1970, br. 1, 58—80.

⁴⁶ Ž. D. Protić — M. Vesović — M. Matić, Socijalistički i radnički pokret i Komunistička partija Jugoslavije 1867—1941. Bibliografija posebnih izdanja (1945—1969), B., 1972 (posebno I. 3. Socijalistički i radnički pokret (i KPJ) u Hrvatskoj (1867—1941), 74—85 i II. 3. Socijalistički i radnički pokret u Hrvatskoj (1867—1918), 184—193. Jedinice sadrže anotacije ili točan sadržaj i podatke o prikazima i kritikama. Knjiga sadrži popis časopisa iz kojih su zabilježeni prikazi i kritike, izdanja iz 1969. u dodatku, te registre autora, naslova i predmeta. M. Matić — M. Vesović, Radnički pokret i Komunistička partija Jugoslavije 1867—1941. Bibliografija članaka iz časopisa 1945—1968, PIS 7, 1970, 637—742 (posebno Opšta grupa, 1—45, te 4. Socijalistički i radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine, 82—116). Jedinice su s kratkim anotacijama. Sadrži i registar autora, te spisak obrađenih časopisa (povijesni časopisi i časopisi za društvena pitanja). — Za određene periodične publikacije v. V. Oštrić, Pregled časopisa i zbornika za povijest radničkog pokreta s bibliografijom priloga, NP, 1967/68, br. 1, 53—58.

⁴⁷ V. Oštrić, Noviji radovi o radničkom pokretu u jugoslavenskim zemljama do osnivanja socijaldemokratskih stranaka (u povodu zbornika »Materijali naučnog skupa 'Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama — Osijek 1867', Slavonski Brod 1969, 486 str.), PIS 7, 1970, 441—463. Usp. i slično sastavljeni osvrt na taj znanstveni skup istog autora u JIČ-u, 1967, br. 1-4, 329—334.

Slavoniju (1867–1941), za Istru.⁴⁸ Bibliografija biografske literature o Josipu Brozu, do 1962, obuhvaća i razdoblje koje pripada našoj temi (1907–1913).⁴⁹

Među drugim specijalnim pregledima, podataka za našu temu donosi i opsežni osvrt M. Despot o gospodarskopovijesnim tiskanim izvorima i literaturi, no taj je rad u prvom redu važan za pristup širim društveno-gospodarskim pitanjima.⁵⁰

Svi radovi, koji se nalaze u navedenim bibliografijama i pregledima, nisu ovdje spomenuti, jer specijalno zainteresirani čitalac treba da ih, uz ovaj rad, neposredno vidi (ovaj rad čini s njima neku vrstu cjeline). Nisu navedene ni one opće i posebne (povijesne) bibliografije koje se redovito koriste, pa ih ne treba i ovdje ponovo nabrajati.

Bibliografija izvora krije se, naravno, ponajviše u znanstvenom aparatu različitih radova, no ima i posebnih priloga, dakako ne za cjelinu naše teme. Koraćeva bibliografija knjiga i brošura, majskih spisa, kalendara i novina radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji još nema zamjene, usprkos nedostacima.⁵¹ Podataka za druge dijelove Hrvatske (tj. o radničkim listovima) možemo naći u širim cjelinama: za Rijeku,⁵² za Istru (talijanske novine),⁵³ za Zadar.⁵⁴ Jedan rad D. Foretića može poslužiti kao bibliografija radničkog novinstva u Rijeci, Istri i Dalmaciji.⁵⁵ Niz publikacija za našu temu ili pojedinih podataka u jedinicama zabilježen je u bibliografijama socijalističkog i radničkog pokreta u Srbiji S. Dimitrijevića i R. Perovića.⁵⁶ Korisna je i bibliografija srpske socijalističke

⁴⁸ V. Oštrić, Pregled radova o radničkom pokretu u Hrvatskoj (u doba Prve internacionale, PR 5, 1965, 219–225; neki radovi manjkaju; *Isti*, Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj, isto 160–162 (IV. Osnivanje SDSH i S u historijskoj literaturi); *Isti*, n. dj., u bilj. 39. Vrlo sustavan informativni pregled, mada ponešto manjkav, donosi D. Plečšaš, Povijesna literatura o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije. Revija (Osijek) 1972, br. 4, 44–45, odnosno 51. D. Šepić, Hrvatski narodni preporod u Istri u našoj novijoj historiografiji, HZ 1962, 289–295 (kraći odlomak, no koristan zbog svog šireg konteksta).

⁴⁹ D. K[laćarević], Građa za bibliografiju biografske literature o Josipu Brozu Titu, Naša stvarnost, 1962, br. 5, dodatak, 3–5.

⁵⁰ M. Despot, Osvrt na štampanu građu i literaturu o gospodarskoj povijesti Hrvatske od 1850. do 1918. (Prilog gospodarskoj povijesti iz fondova zagrebačkih biblioteka), Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Z. 1967, 269–389.

⁵¹ V. Korać, n. dj., Knjiga treća, Z. 1933, Radničke novine i časopisi, 174–186, Knjige i brošure, 187–192.

⁵² M. Despot, Pokušaj bibliografije primorskih novina i časopisa 1843–1945, Zbornik »Rijeka«, Z. 1955, 613–615 (talijanski listovi). T. Blažeković, Fluminensia croatica, Z. 1953, 150 (tjednik »Sloga«, 1906, glasilo istoimenog obrtničko-radničkog društva bio je nesocijalistički list, blizak frankovačkim radnicima — oni ga smatraju svojim — ali nije sačuvan).

⁵³ L. Giuricin, La stampa italiana in Istria, dalle origini ai giorni nostri, Pazinski memorijal 1970, Pazin 1971, Giornali italiani pubblicati in Istria, Periodo Austro-ungarico, 181–185.

⁵⁴ V. Maštrović, Jadertina croatica, II dio Časopisi i novine, Z., 1954, 79–80 (II socialista — Socijalista, 1898).

⁵⁵ D. Foretić, Pregled socijalističke štampe u Dalmaciji, Istri i Rijeci do 1919, Radovi, 2, RH (4), 1971/1972, Zadar 1972, 169–198.

⁵⁶ S. Dimitrijević, Bibliografija socijalističkog i radničkog pokreta u Srbiji sa osvrtom na okolne krajeve naše zemlje, B. 1953, na raznim mjestima (knjiga je teško pregledna i ima mnogo nedostataka na koje je ukazao R. Perović); R. Perović, Prilog

prijevodne literature, jer je ta literatura bila poznata i socijalistima u Hrvatskoj, te su se i oni njome služili.⁵⁷ Šteta je što je sastavljač isključio autore iz drugih jugoslavenskih zemalja, ali je ipak uključio ćirilčka izdanja, npr. ona iz Šida i Budimpešte. Bibliografije Vase Pelagića i o Pelagiću sadrže i podataka o njegovim vezama s Hrvatskom.⁵⁸ U bibliografiji štampe Bosne i Hercegovine (1850—1941), naći ćemo pregledne podatke o izdanjima *Slobodne riječi* za BiH (1908), značajnoj pojavi u suradnji socijalista Hrvatske i Bosne i Hercegovine.⁵⁹

Objavljivanje izvora

Izdavanje građe⁶⁰ započelo je zbornikom »Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije«.⁶¹ Za našu temu najvažniji je tom IV »Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri«, 1892—1919. Beograd 1950. (245 str.).⁶² Bitan je nedostatak koncepcije toga sveska ograničavanje korištenih izvora (samo novine i poneka brošura socijalističkog pokreta, od izlaska *Slobode* god. 1892), a njene realizacije, donošenje izvoda, bez oznaka i podataka što je ispušteno. Sadržajno je svezak ograničen na kongrese i konferencije socijaldemokratskih stranaka, pa je zbog građe tih skupova i danas još koristan, ali ne daje pouzdan uvid u cjelokupan rad skupova zbog ispuštanja, k tome neoznačenih (ta loša obilježja ilustrira i objavljivanje ispuštenih mjesta u izvještaju o osnivanju Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji).⁶³ Dobra je strana koncepcije što

---

bibliografiji srpskog radničkog pokreta (do 1919), B. 1956, na raznim mjestima, npr. Dodatak I. Radnički pokret u Vojvodini, A. Banat i Bačka, Budimpešta, B. Srem, 165 i d. Za našu su svrhu korisna upravo proširenja tematike na druge zemlje (Vojvodina, Bosna i Hercegovina, SAD).

⁵⁷ S. Dimitrijević, Srpska socijalistička prevodna literatura, B. 1958.

⁵⁸ R. Perović, Bibliografija radova Vase Pelagića, V. Pelagić, Izabrana djela, III, Sarajevo 1971, 259—275; R. Besarović, Bibliografija radova i drugih napisa o Vasi Pelagiću, Isto, 276—289.

⁵⁹ Đ. Pejanović, Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850—1941, Sarajevo 1961, 58—59, 60, 61, 62—64, 66.

Za arhivsku građu zanimljivi su prilozi H. Steinera, Viri za zgodovino jugoslovanskoga delavskoga gibanja v austrijskih arhivih, Prispevki za zgodovino delavskoga gibanja, 1970, št. 2, 329—350, D. Kermauner, O nekaterih aktih, navedenih v predhodnem seznamu, isto, 351—354 (Istra, Dalmacija).

⁶⁰ Vrlo sažet pregled i ocjene važnijih izdanja građe objavio je V. Oštrić u JIČ-u, 1968, br. 3-4, 176—179.

⁶¹ Za rezultate i nedostatke tog početnog pothvata, u širem kontekstu, usp. ocjenu P. Damjanovića, O izdavanju izvora za istoriju radničkog pokreta i socijalizma, PIS, 1, 1964, 337—365, posebno 344—346. Treba zapaziti da su pojedinačni suradnici na tom zborniku ostali anonimni.

⁶² Za suvremenu ocjenu toga sveska kao početnog pothvata usp. M. Gross, Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji (U povodu IV toma »Istorijskog arhiva KPJ«). Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri 1892—1919, Beograd 1950), HZ, 1952, br. 3-4, 311—312. Kasniju ocjenu tih izdanja u širem sklopu daje P. Damjanović, n. dj., 345—346.

⁶³ Izvod iz napisa objavljenih u listu *Sloboda*, u povodu osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, PR, 5, 1965, 227—232 (priredio V. Oštrić). Naslov je promijenjen kod uređivanja toga broja. Nije dobar, jer to nisu napisi u povodu osnivanja nego zapisnik i usvojeni dokumenti osnivačke konferencije, priređeni za štampu (u *Slobodi*).

obuhvaća čitavu Hrvatsku (ali ne i Rijeku), a to ima načelnu važnost i danas, što donosi tada razmjerno dobre (bez predradnji) uvodne preglede za Dalmaciju i Istru (za Hrvatsku i Slavoniju začudo ne), te ne baš dovoljan broj objašnjenja i dopunskih podataka.

Tom III, Socijalistički pokret u Srbiji 1900—1919, Beograd 1950, sadrži poneki pojedinačni podatak za veze s Hrvatskom. Tom V, Socijalistično gibanje u Sloveniji 1869—1920, Beograd—Ljubljana 1951, s pravom se smatra najbolje uređenim (već oznaka 1869. ukazuje na širu koncepciju). Uz komparativnu važnost, posebno za Istru i Dalmaciju (zbog organizacionih veza), osobito nam vrijedi zbog poglavlja »Jugoslavenska socialno demokratska konferenca 21. i 22. novembra 1909. u Ljubljani« i »Balkanska socialistična konferenca 7. do 9. januarja 1910 u Beogradu«, 186—212. Tom VI, Socijalistički pokret u Bosni, Vojvodini i Makedoniji, Beograd 1951. ima za tu građu važan »Dodatak« (Konferencija socijalista-Jugoslovena, Prva balkanska socijalistička konferencija, Materijali o pripremama za Drugu balkansku socijaldemokratsku konferenciju, 245—288). — Ovdje treba spomenuti Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, Socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini 1905—1919, Sarajevo 1951, u kojemu ima podataka o vezama s Hrvatskom. Nakon tih zbornika građe treba zabilježiti tri knjige Josipa Cazića i suradnika (na ovom mjestu kao izdanja građe), iako se po svom sadržaju odnose na ranije razdoblje od »Istorijskog arhiva«. No te knjige se javljaju kasnije, a s njima i završava prva faza u objavljivanju građe. To su: Prva radnička društva u Hrvatskoj. Samostalni ekonomski i politički istupi (1860—1880), Zagreb, s. a. [1957], u sakupljanju građe surađivala je C. Knapić.⁶⁴ Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880—1895), Knjiga prva, Zagreb s. a. [1958], Knjiga druga, Zagreb 1958, u sabiranju građe surađivali su C. Knapić-Krhen, J. Balagović, J. Vidmar, D. Foretić, M. Androić, u drugoj knjizi i M. Uradin.

Te knjige sadrže velik broj dokumenata iz arhiva u Zagrebu (Arhiva Hrvatske i Historijskog arhiva u Zagrebu), historijskih arhiva u Varaždinu i Rijeci, te iz Haus-Hof-und Verwaltungs-Archiva u Beču, zatim mnoge potpune tekstove ili izvode iz radničkih listova u Zagrebu, Rijeci, Zadru, Trstu, te iz građanskih listova (korišteni su neki važniji dnevnici) u tim gradovima. Ima i izvoda iz drugih publikacija (stampata), radničkih (spomenice i dr.) i drugih (izvještaji i sl.). Ipak, te knjige nisu stručna izdanja građe. Izvorni tekstovi uključeni su u autorov tekst ili su tim tekstom povezani, te se od njega ne mogu odvojiti. Neki su u cjelini doneseni, drugi su skraćivani ili su dani u izvodima. Nije sigurno što je sve ispuštano ni je li tekst precizno prenesen (ima dosta sitnih grešaka, a negdje i većih). Raspoređeni su različito, pojedinačno, u skupinama i u nizovima, prema dijelovima autorova teksta nekad su u cjelini i potrebni na mjestu gdje se nalaze, nekad i nisu. Vrlo ih je teško pratiti kronološki, po provenijenciji, ili prema nekom drugom istraživačkom interesu koji nije »pokriven« autorovom kompozicijom. Popisa izvora

⁶⁴ U uvodu autor ide unazad, do 1848. (dokumenti o strahu od komunizma). S tim u vezi usp. E. V., Jedna okružnica protiv komunizma iz godine 1850, Zagorski kalendar 1966, Z. 1965, 140—142 (okružnica velikog župana varaždinske županije).

ni regesta, dakako, nema. Arhivske i bibliografske oznake nisu svagda potpune i točne, a razbacane su i unutar osnovnog teksta i u bilješkama. Faksimili su tehnički loši, a dijelom bez ikakvih legendi, pa nije lako dokučiti kamo spadaju.

Ipak, tom se građom i dalje treba koristiti, jer obuhvaća svu Hrvatsku (za razliku od »Istorijskog arhiva« i Rijeku) i vrlo širok raspon problematike radničkog pokreta, pa za nju zbog toga u cjelini nema zamjene (dio građe objavljen je ponovo u stručnim izdanjima, ali samo manji dio). Danas, dakako, možemo samo uzdahnuti što je propuštena prilika da se sabrana građa (prijepisi su uvezivani u niz omašnih svezaka s teritorijalnom i problemskom podjelom sadržaja no za šira razdoblja — do god. 1929. i sl.) izda u posebnom, stručnije uređenom svesku. Umjesto toga treba, ipak, uporno »rovati« po tim teško preglednim knjigama, jer, valja naglasiti, one ipak imaju bogat sadržaj, no treba ih provjeravati, bilo po drugim, stručno uređenim izdanjima, bilo po originalima.

Korisnu zbirku građe predstavljaju izvještaji o sindikalnom pokretu 1903—1912. sakupljeni i prevedeni u jednoj knjizi, tako da, k tome, pružaju komparativne podatke za tri naše zemlje.⁶⁵ Druga ćemo izdanja građe, koja se odnose na uže prostore, obuhvatiti određenim zemljopisnim slijedom. Za radnički pokret u Osijeku i Slavoniji raspoložemo zbirkom koja ide od prvog radničkog društva u Osijeku do osnivanja Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji.⁶⁶ Uz predgovor prigodnog značaja, nalazimo zbirku od 398 tekstova, pretežno spisa iz Historijskog arhiva u Osijeku i Arhiva Hrvatske, zatim iz osječkih (građanskih) i budimpeštanskih (radničkih) novina, te zagrebačkog *Radničkog prijatelja*, uz to i dobro kazalo. Iako zbog brzine rada ima i nedostataka u stručnom aparatu (regesta, bilješke), a i nedosljednosti u korištenju novina, zbirka ima temeljno značenje za sjeveroistočnu Hrvatsku do 1894. i već je korištena u nizu radova.

Zbirka o socijalističkom pokretu u Srijemu od 1894. do 1908. ima zbog svog sadržaja šire značenje za sjevernu Hrvatsku.⁶⁷ Knjiga sadrži koristan Predgovor koji iznosi »samo ukratko razvojnu liniju pokreta« (5—15; drugi dio predgovora, 16—20, objašnjava samu zbirku) niz od 185 arhivskih dokumenata i tri registra. Započinje s postankom socijalističke grupe u Šidu, te je dokument br. 1 zanimljiv Koraćev dnevnik od 20. III do 13. VIII 1894, a završava godinom koja je u Srijemu određena prekretnica.⁶⁸

⁶⁵ Sindikalni pokret 1903—1912. u Srbiji, Hrvatskoj, Slavoniji i Bosni i Hercegovini. Prema izveštajima glavnih saveza sindikata Međunarodnom sindikalnom savezu, B. 1951.

⁶⁶ Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije, 1867—1894, Izbor i bilješke Ivo Mažuran, Osijek 1967. Ocjena: V. Oštrić u JIC-u, 1968, br. 3-4, 176—179.

⁶⁷ Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908. Sabrao i uredio Andrija Radenić, Novi Sad, 1955.

⁶⁸ Dokumenti iz Arhiva CK SKJ koje Radenić, između ostalih, donosi danas su u ARP Zbirka Vitomira Koraća, te imaju druge signature. — B. Hrabak je pokrenuo nepotrebnu polemiku o korisnosti i upotrebljivosti te zbirke (ZDN, 20, 1958, 145—146), na što je A. Radenić sasvim dobro odgovorio (ZDN, 29, 1961, 127—136).

Zbog komparativne vrijednosti (opći razvitak u Mađarskoj, Bačka, Banat) i dopunskih podataka za Hrvatsku korisne su i vojvođanske zbirke: odlično uređena građa o radničkom i socijalističkom pokretu 1868—1890. (obuhvaća Vukovar, Zemun, kao izvor korišten je i *Radnički prijatelj*),⁶⁹ skromnije uređena, ali dobra zbirka za razdoblje 1890—1919 (obuhvaća samo Bačku i Banat),⁷⁰ zbirke o Vasi Pelagiću i Vojvodini koje su vrlo korisne i za odnos Pelagić i Hrvatska⁷¹ (niz dokumenata o toj temi K. Milutinović je prethodno posebno objavio u jednom svom članku).⁷² Zanimljivih podataka sadrže izabrani spisi Vase Stajića (i popratne bilješke) iz razdoblja kada je bio socijalist, a djelovao je, uz ostalo, u Senju i Pakracu.⁷³

Za Slavoniju je od koristi i mala zbirka građe, iz socijalističke štampe, o radničkom pokretu u Slav. Brodu (1894—1914), a uz nju i biografska građa o Đuri Salaju, koja se također odnosi na taj grad (1910—1914).⁷⁴ Za socijalistički pokret u sjevernoj Hrvatskoj, osobito u Zagrebu i u Srijemu 1890—1902, i dalje je korisna zbirka građe koja je priređena za nastavne svrhe (u biblioteci »Na izvorima historije« »školske knjige«), ali je rezultat znanstvenog istraživanja, a stručno je uređena.⁷⁵ Izvori, arhivski i novinski, grupirani su tematski, a dodani su različiti prilozi (uvodna objašnjenja za svaku grupu, bilješke, Indeks imena, Kratak pregled historije radničkog pokreta u Hrvatskoj potkraj XIX st.). Svim su

⁶⁹ Građa za istoriju radničkog i socijalističkog pokreta u Vojvodini 1868—1890, Izbor i objašnjenja *dr Josip Mirnić, Kalman Čehak, Danilo Kecić*, Sremski Karlovci 1968.

⁷⁰ Socijalistički pokret u Vojvodini (1890—1919). Dokumenti, Novi Sad 1953. (odgovorni urednik Arpad Lebl).

⁷¹ Vasa Pelagić i Vojvodina. Dokumenti o Pelagićevim vezama sa Vojvodinom, Izbor i objašnjenja *Dr Koste Milutinovića*, Novi Sad 1956 (npr. »U Hrvatskoj i Austriji 1873«, 71—85); Isto, Sabrao i uredio *Josip Mirnić*, Novi Sad 1959 (npr. II. Pelagićevo sprovođenje iz Petrovaradina do austrijske granice, 35—52, III. Istraga povodom propusta županjskih vlasti u Osijeku da izruče Pelagića austrijskim vlastima, 53—61, V. Novi boravak u Vojvodini 1874. i 1875. godine i nameravano proterivanje porodice Stanojevića i Pelagića iz Zemuna, 77—104, VII. Odjek u Vojvodini Pelagićeve delatnosti u bosanskom ustanku 1878, 147—152, VIII. Pelagićev boravak u Novom Sadu, Bačkoj i Sremu 1879—1880, 153—168, osobito XV. Pelagićev uticaj na širenje socijalističke misli u Sremu 221—232). — Zbirka »Zastava« o Bosni i Hercegovini donosi i članke Pelagićeva prijatelja iz Stare Gradiške, socijaliste Koste Ugrinića (Prva knjiga, 1866—1870, Sarajevo 1953, 178—181, 198—202, 234, 236, 266—268; Druga knjiga, 1871—1873, Sarajevo 1953, 7).

⁷² K. Milutinović, Vasa Pelagić u Hrvatskoj i Slavoniji. Slavonija danas, 1955, br. 10, 2—18. Odlomaka o Pelagiću u Hrvatskoj donosi i M. Papić u hrestomatiji »Pelagić i o Pelagiću«, Sarajevo 1969. Nekoliko memoarskih podataka o Pelagiću u Srijemu donosi M. Stanković, Uspomene iz socijalističkog pokreta 1893—1914, B. 1952, no nisu svi pouzdani. Stanković piše i o socijalistu Aci Bankovačkom iz Iriga.

⁷³ Politički spisi Vase Stajića. Izabrani politički i ideološki spisi. Izbor i objašnjenja *Dr Arpad Lebl*, Novi Sad 1963. Vasa Stajić kao socijalista 1896—1904, 13—58 (Stajićevi tekstovi), 59—73 (Napomene, iscrpne i zanimljive).

⁷⁴ Z. Krnić, Pregled historije radničkog pokreta drvodelaca u Slavonskom Brodu, Slav. Brod 1956, Izvorni materijali, 94—133, te dva faksimila i jedan fotos u prilogu. Đuro Salaj. Prilozi za biografiju i izbor radova, Slav. Brod 1968 (urednik *Srećko Ljubljanović*), 49—61. V. i bilj. 219.

⁷⁵ Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća. Izabrani izvori, Priredila *Mirjana Gross*, Z. 1957.

tekstovima označeni izvori, uglavnom su doneseni u cijelosti, a ispuštanja su označena. Jedna zbirka o privredi Hrvatske u istoj biblioteci sadrži i podatke o radništvu.⁷⁶

Ekonomsku borbu zagrebačkog radništva na početku XX st. dobro osvjetljava, na primjeru dvaju značajnih tvorničkih štrajkova, uređena zbirka arhivske i novinske građe, s ukupno 46 dokumenata, uvodom i bilješkama.⁷⁷

O socijalističkom pokretu u Hrvatskom zagorju u sredini 90-tih godina objavljen je posebno jedan dokument iz 1894, ali na nepouzdan način. Ta su zbivanja književno zainteresirala Janka Leskovara, o čemu svjedoči i jedno zanimljivo pismo.⁷⁸

Radnički pokret u jadranskom pojasu Hrvatske obuhvaćen je u »Istorijskom arhivu...« (kongresi radničkog pokreta u Dalmaciji i analogni skupovi, uz još nekoliko tekstova 1897–1914, te pokrajinske konferencije Jugoslavenske socijaldemokratske stranke za Istru, uz još neke tekstove te organizacije, 1907–1914)⁷⁹ i u trećoj Cazijsvoj knjizi,⁸⁰ pa ovdje treba još zabilježiti izdanja građe koja su kasnije priređivali stručnjaci.

Radništvo i radnički pokret u Rijeci još uvijek su uvelike nepoznanica, pa stoga treba istaći dvije zbirke A. Herljevića. Prva sadrži 76 dokumenata (štrajkovi — 24, 1. svibanj — 22, radničke organizacije — 10, društvena djelatnost radništva — 20), iz razdoblja 1883–1914,⁸¹ a druga informacije (kratka regesta), o radničkom pokretu 1874 (1890)–1916 (171 spis Odjela javne sigurnosti — neki se ne odnose na radnički pokret — i 94 spisa Riječkog magistrata o radničkim društvima 1873–1920).⁸²

Širih zbirki o Istri nije bilo. Knjiga bilježaka iz *Naše sloge* donosi i podatke o radničkom pokretu (npr. o izbornim rezultatima).⁸³ Ovdje treba

⁷⁶ Privreda Hrvatske XVII–XIX. stoljeća. Izbor građe, Priredila Dr Miroslava Despot, Z. 1957, npr. Tabela radnog vremena i broja uposlenog radništva u Hrvatskoj i Slavoniji potkraj XIX stoljeća, 149, Tabela radničkih prihoda i rashoda XIX stoljeća, 150.

⁷⁷ M. Despot, Nekoliko dokumenata o štrajkovima stolarskih radnika u tvornici Bothe i Ehrmann godine 1900. i 1902. u Zagrebu (Prilog građi za povijest radničkog pokreta u Zagrebu početkom XX stoljeća), PR, 9, 1967, 197–233.

⁷⁸ Hrvatsko zagorje u narodnooslobodilačkoj borbi, Z. 1959, Radnički pokret u Hrvatskom zagorju, 11 i faksimil (13). M. Cerovac, Janko Leskovar, Rad JAZU, 355, Korrespondencija Janka Leskovara, 288–290 (Pismo M. Šrepela J. Leskovaru 4. V 1895). — Pismo zanimljivo pokazuje gledište jednog građanskog intelektualca o socijalizmu i socijalistima. U tom su smislu interesantne »Uzničke uspomene« Stjepana Radića (citiram samo III. izdanje, Z. 1971, Velika misao u maloj glavi, 149–168).

⁷⁹ IA KPJ, IV, Dalmacija, 181–209, Istra, 215–235.

⁸⁰ J. Cazi, n. dj., knjiga druga, Radnički pokret u Dalmaciji [do 1900], 239–391, Radnički pokret u Istri do 1895. godine, 392–432. Građa o Rijeci nalazi se na različitim mjestima u sve tri knjige, zajedno s građom za Hrvatsku i Slavoniju.

⁸¹ A. Herljević, Dokumentacija arhivske građe o radničkom pokretu u Rijeci, VHA, V, 1959, 7–117 (uvod, 7–8, regesta, 9–12, dokumenti 16–117, bez hrvatskog prijevoda).

⁸² A. Herljević, Podaci o nekim značajnijim spisima o djelatnosti radničkih organizacija u Rijeci (1874–1916. godine), VHA, XVI, 1971, 355–368.

⁸³ F. Barbulić, Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine (Prema bilješkama iz *Naše sloge*), Z. 1952.

spomenuti izabrane spise Labinjanke G. Martinuzzi.⁸⁴ U našoj poratnoj povijesnoj književnosti ona je jedini sudionik socijalističkog pokreta u Hrvatskoj do 1914. kojemu su objavljeni (preštampani) radovi.

Osnovna sačuvana građa Historijskog arhiva u Zadru o socijalističkom pokretu u Dalmaciji 1897—1913. objavljena je u dvije povezane zbirke, koje sadrže isključivo arhivsku građu (no bez hrvatskog prijevoda), pa imaju temeljno značenje.⁸⁵ Građa je dobro raspoređena prema sadržaju spisa (odrednice su prostor-gradovi, vrijeme i važniji događaji), s registama i uvodnim objašnjenjima za grupe spisa (u drugoj zbirci dana su opširnija uvodna objašnjenja, s registama manje važnih spisa koji nisu objavljeni).

Objavljivanje građe obuhvatilo je i neke specijalne teme na području Hrvatske. Pišući o tipografima u sjevernoj Hrvatskoj, V. Cević je u svoju knjigu uvrstio i izbor građe (uklapa je, kao i Cazi, u svoj tekst) arhivske, iz Krbaveva spomen-spisa i iz štampe, te brojne snimke.⁸⁶ Njegov izbor seže, za našu temu, od 1838. do 1914. — Nakon niza godina pojavila se opet knjiga građe inicijativom društveno-političke organizacije — u ovom slučaju Konfederacije za društvenu aktivnost žena Hrvatske. Zbornik o ženama u radničkom pokretu sadrži za našu temu 53 dokumenta, s objašnjenjima, od 1874. do 1914, pretežno iz socijalističke štampe, a dijelom i arhivskih (u hrvatskom prijevodu, prenesenih iz drugih zbirki, s nepotpunostima u stručnom aparatu), što je samo izbor građe, no dosta zorno ilustrira svoju temu.⁸⁷ Posebnu vrstu zbirke građe predstavlja vodič po izložbi o industriji i radničkom pokretu u Hrvatskoj 1848—1919.⁸⁸ Ekspoziti su grupirani u više tema, s uvodnim objašnjenjima i komentara-

⁸⁴ M. Cetina, Giuseppina Martinuzzi. Documenti del periodo rivoluzionario 1896—1925, Pula 1970, Cenni biografici (s odlomcima iz pisama), 11—34, I. Giuseppina Martinuzzi socialista 1896—1920, (21 tekst), 35—283, III — Scritti vari in versi ed in prosa, 299—334. — Usput valja zabilježiti jedan memoarski prilog (A. Rubeša, Borba omladine protiv italijanaštva u Rijeci i Istri, u zborniku Omladinski pokret na početku XX stoljeća u Rijeci — Sušaku. Napisali: učesnici zborovanja na Trsatu 1964. god., Rijeka 1965) u kojem ima podataka o odnosu prema socijalistima.

⁸⁵ D. Foretić, Dokumenti iz Državnog arhiva u Zadru o radničkom pokretu u Dalmaciji (1897—1898), AV, Sv. 1, Z. 1959, 291—330 (grupe: Dubrovnik, Split i Zadar, kongres Jadranske sekcije u Trstu 1897); Isti, Dokumenti o radničkom pokretu u Dalmaciji između 1900—1913. godine, AV, Sv. 2, 1959, 369—418 (niz grupa prema gradovima, godinama i zbivanjima). — Za Dalmaciju imamo i memoarski prilog Vickaj Krstulovića (V. Krstulović, Sjećanja na izlet splitskih socijalista u Zadar 1913. godine, ZR, 1959, br. 2, 146—149; Isti, Krvavi obračun sa Italijanima u splitskoj luci, u: Priče narodnih heroja, Z., 1961, 95—96). No šira su i vrlo zanimljiva dopuna dokumentima sjećanja Jerka Dorbića (Živi lješevi u kući smrti na Banjici, B. 1945, 13, 117, 118—124, 125—126).

⁸⁶ V. Cević, Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955, Z. 1955, 50 i d. do 137. Arhivska građa kojom se služio danas je u AIHRPH, SGFRJ. Niz podataka o tipografima sadrži zbirka J. Horvat-J. Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knjiga 26, Z. 1956.

⁸⁷ Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve, Z. 1967, 1—38. Nekoliko dokumenata iz te grupe preštampano je u časopisu »Žena«, 1967, br. 6 (Žene Hrvatske u radničkom pokretu, 17—26).

⁸⁸ M. Despot — N. Stanić, Počeci industrije i radničkog pokreta u Hrvatskoj 1848—1919. Vodič po izložbi, Z., 1969 (Povijesni muzej Hrvatske — IHRPH, šapirografirano).

rima, a njihovi popisi, s legendama i oznakama izvora, analogni su ovećoj zbirci regesta. Dakako, nije riječ samo o arhivskoj građi. Ekspoziti su zanimljivo raznovrsni.

Već smo bilježili građu o radničkom pokretu susjednih zemalja. Treba dodati da podataka o radničkom pokretu u Hrvatskoj (prostorna pokretljivost radništva, veze s pokretom u tim zemljama) ima i u zbirkama za Bosnu i Hercegovinu⁸⁰ i za Srbiju.⁸⁰

U slovenskoj građi ima također podataka za Hrvatsku, i to za Istru i za Dalmaciju — u člancima i sjećanjima Ivana Regenta⁸¹ i u memoarima Rudolfa Golouha.⁸² Golouh čak donosi opširniji prikaz o Istri, o Rijeci (i Sušaku) i o Dalmaciji,⁸³ s dosta zanimljivih podataka i mišljenja, što ima svoju vrijednost, jer govori o historiografski nedovoljno poznatim pitanjima (osobito za Rijeku), no to ne znači da je u svemu pouzdan (npr. smatra da je Rijeka »upravno pripadala k hrvatski banovini«). Njegov pokušaj da obuhvati u povezanom prikazu Istru, Rijeku i Dalmaciju ima znatnu načelnu vrijednost jer je u literaturi osamljen (namjerno je rećeno »u literaturi«, jer se Golouh ne koristi samo sjećanjima nego i drugim izvorima).

⁸⁰ Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878—1905. (Dokumenta iz austrougarskih arhiva), Izbor, redakcija i prevod Vojislav Bogičević, Sarajevo 1956, 20 i d. Nekoliko podataka sadrži i zbirka »Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine«, Izbor, redakcija i prevod Kasim Isović — Sarajevo (1), 1963. i (2) 1966. — V. Musa, Socijalistička štampa Hrvatske o radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1878—1894. godine, PR 7-8, 1966, 215—221, preštampano je pet članaka iz *Radničkog glasnika* i *Slobode* (nisu o radničkom pokretu nego o prilikama u BiH).

⁸⁰ Podataka o vezama u povodu proslava 1. svibnja donosi zbirka »Prvi maj u Srbiji (1893—1914)«. Za štampu priredio Edib Hasanagić, B. 1954, 36 i d. Od drugih zbirki vrijedi spomenuti zbornik »Srpska socijaldemokratska partija. Građa (1901—1905)«, B. 1966. Podataka ima npr. u pismima Milorada Popovića iz Budimpešte (392 i d.). Zanimljivi su i podaci o boravku Radovana Dragovića u Zagrebu i upoznavanju sa socijalističkim pokretom (641, 646). — Dragović je pisao drugovima u Užicu o progona socijalista u Hrvatskoj (R. Dragović, Izbor članaka, B. 1954, 164—166). Pismo je datirano približno (»prva polovina 1897«), no sadržaj pokazuje da je pisano 21. III 1897. Zbirka »Socijalistička štampa u Srbiji do XX veka. Izbor članaka«, II, B. 1951, sadrži članak Ivana Ancela »Socijalizam i šovinizam« (221—224), i jedan Tucovićev dopis: D. Tucović, Izabrani spisi, Knjiga II, B., 1950, Političke prilike i socijalizam u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 3. avgusta 1910, 7—11.

⁸¹ I. Regent, Poglavlja iz boja za socializem, Ljubljana, 1958, 9—125 (svi se članci — iz razdoblja 1906—1914 — odnose na trščanske teme, ali neki su posredno od koristi i za Istru); Isti, Spomini, Ljubljana, 1967, Postal sem socialist, 40—83 (razdoblje 1902—1914), posebno — npr. — o aktivnosti Josipa (Jože) Petejana u Istri, 78—81. V. i J. Petejan, O ustanovitvi delavskoga izobraževalnoga društva v Pulju 1907. leta, Socialistična misel, 1955, št. 5, 228—230. — Sjećanja o djelatnosti u Istri od god. 1907, dalje iznosi i A. Berussi, Uspomene jednog borca, Rijeka 1954, 7 i d.

⁸² R. Golouh, Pol stoletja spominov. Panorama političnih bojev slovenskega naroda, Ljubljana 1966, poglavje »1905—1914«, 7—70.

⁸³ Isto, 34—58. U seriji tematskih polemičkih osvrta na Golouhove memoare D. Kermaunera (do sada su ti osvrti zajedno premašili opseg te knjige) spomenimo jedan koji je zanimljiv i zbog Istre (i Rijeke) — D. Kermauner, Ob spominskih zapiskih Rudolfa Golouha: O tržaskem anarhizmu i o nekaterih črtah slovenske socialne demokracije, Zgodovinski časopis, 1968, zv. 1-2, 115—133.

Od izvora međunarodnoga radničkog pokreta može se ovdje spomenuti Manifest Bazelskog međunarodnog socijalističkog kongresa (24–25. XI 1912), jer se odnosi i na Socijaldemokratsku stranku Hrvatske i Slavonije.⁹⁴

Dakako, u pojedinim radovima ili uz njih, objavljeni su i pojedini izvorni tekstovi, pojedinačno ili u malim skupinama. Ovdje ih nećemo sve navoditi, no treba napomenuti da traganje za njima može dati korisne rezultate. Tako je, npr. pojedinačnim objavljivanjem nastala mala zbirka o listu *Radnički prijatelj* (1874–75) i pokušaju izdavanja lista *Novi radnički prijatelj* (1875), vrijedna jer tu ima izvora koji inače nisu pristupačni.⁹⁵ Povoljni komentar srpskoga socijalističkog časopisa »Rad« o *Radničkom prijatelju* objavljen je dva puta.⁹⁶ Zapažen je — u doba proslave tristote obljetnice — i komentar *Radničkog prijatelja* u povodu otvorenja Zagrebačkog sveučilišta.⁹⁷ Pišući o Nedeljku Cabrinoviću, V. Dedijer je objavio i dva dokumenta koji zanimljivo govore o utjecaju hrvatske socijalističke literature i o štampariji »Pravo naroda« u Šidu.⁹⁸

Kronologije, tabele, biografski indeksi

I ovdje treba najprije konstatirati da nemamo objavljene kronologije radničkog pokreta u Hrvatskoj do 1914. (treba spomenuti da je takvu kronologiju napisala C. Knapič-Krhen, ali još nije objavljena). Stoga možemo zabilježiti priloge takvoj kronologiji. Tri knjige J. Caziya i njegovih suradnika sadrže »Registar događaja«, koji obuhvaća radnički pokret u Hrvatskoj 1850–1895.⁹⁹ To su kratke jedinice, bez oznake izvora, tu i tamo s greškama. Za sindikalnu aktivnost zagrebačkih radnika 1890–1895. raspolažemo s dvije kronologije M. Gross.¹⁰⁰ Ona je za svoju disertaciju izradila i pregled socijalističkih skupština u Zagrebu 1890–1905, dok je sudjelovanje na tim skupštinama, te na prvomajskim skup-

⁹⁴ Druga internacionala. Materijal za proučavanje, B. 1951, 253–258. Također i: Kongresi Druge internacionale. Knjiga druga, B. 1956, 510–515 (Manifest Internacionala o današnjoj situaciji).

⁹⁵ Skupinu čine izvori u tri međusobno zapravo povezana članka V. Ceca: Rođenje, život i smrt *Radničkog prijatelja*. Prve radničke novine u Hrvatskoj u svjetlu arhivskih dokumenata, Telegram, br. 44 i 45, 24. II i 3. III 1961. *Radnički prijatelj*, ZP, 1961, br. 9, 242–244; Sastajališta zagrebačkih radnika, ZP, 1961, br. 12, 330–331, odnosno Zagreb jučer danas sutra, I dio, Z. 1965, 168–169, te dva faksimila (br. 30 i 31) između str. 208 i 209.

⁹⁶ J. Cazi, Prva radnička društva, n. dj., 86–88 (s faksimilom), M. Gross, Počeci radničkog pokreta u Zagrebu, HZ, 1955, 29–30.

⁹⁷ Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, I, Z., 1969, 375–376 (odatle prenesen u EM 11, zima 1969/70, godina V, 125–126).

⁹⁸ V. Dedijer, Sarajevo 1914, B. 1966, 315, 316–317.

⁹⁹ J. Cazi, Prva radnička društva, n. dj., 421–427; Počeci modernog radničkog pokreta, n. dj., knjiga prva, 346–348, knjiga druga, 433–440.

¹⁰⁰ M. Gross, Borba zagrebačkih radnika za sindikate (1890–1895), ISNZ, I, 1957, Popis štrajkova od 1890. do 1895, 263 (s podacima o zahtjevima i rezultatu), Popis prijavljenih strukovnih skupština 1890–1895, 264–265 (s podacima o dnevnom redu i broju prisutnih).

štinama i u povorkama u tom razdoblju, obradila u grafikonima (to su jedini grafikoni o radničkom pokretu u literaturi kojom se ovdje bavimo).¹⁰¹

Podataka za Hrvatsku (međusobne veze) ima u kronologijama za Bosnu i Hercegovinu¹⁰² i za Srbiju.¹⁰³

Od tabelarno obrađenih podataka ovdje ćemo spomenuti važnije priloge te vrste uz pojedine radove. Dakako, u tekstovima različitih radova ima još niz pojedinačnih tabela.

E. Tomac je izradila korisnu skupinu tabela o sindikalnoj organiziranosti u Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁰⁴ »Povijest hrvatskog naroda god. 1860—1914« sadrži brojne tabelarne podatke.¹⁰⁵ Međutim, knjiga I. Kovačevića o položaju radništva sadrži nesumnjivo najopsežniji tabelarni materijal o cjelokupnoj široko zahvaćenoj tematici koji još treba proučavati.¹⁰⁶ Posebnih biografskih pomagala u literaturi kojom se ovdje bavimo nema, no ima priloga koji su od neke pomoći, naime, nekoliko registara koji osim imena sadrže još nešto podataka, pa mogu donekle poslužiti kao biografski indeksi, ali ne u punom smislu riječi. Takvih ćemo priloga naći u Cazičevim knjigama (i oni su s različitim greškama),¹⁰⁷ u disertaciji M. Gross,¹⁰⁸ u Mažuranovoj knjizi građe.¹⁰⁹ U radovima D. Foretića naći

¹⁰¹ M. Gross, Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890—1905, rukopis disertacije u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, Z. [1958], Javne socijalističke skupštine u Zagrebu od 1890. do 1905, 389 i d., Grafikoni, I. Broj prisutnih na prvomajskim skupštinama i u povorkama u Zagrebu, II. Broj prisutnih na javnim socijalističkim skupštinama.

¹⁰² Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine, Sarajevo 1971. (razdoblje 1878—1914. 10—229) 15 i d. Vrijednost kronologije povećavaju jedinice izrađene prema neobjavljenoj arhivskoj građi. Nekoliko podataka za Bosanski Brod, koji je u tijesnoj vezi sa Slavonskim Brodom, donosi S. Hrečkovski, Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosanskom Brodu i okolini 1894—1945, Slav. Brod 1969, 7 i d.

¹⁰³ M. Topalović, Hronologija radničkog pokreta u Srbiji, Knjiga I, do 1919. godine, Beograd 1964, 33 i d.

¹⁰⁴ E. Tomac, Reorganizacija socijalističkih sindikata u Hrvatskoj u razdoblju 1906—1910. godine, PR 7-8, 1966, Prilozi, 130—134 (Tabela I, Opći pregled sindikalno organiziranih radnika u razdoblju 1906—1910, II. Pregled organiziranih radnika po županijama u odnosu na svukupni broj radništva, III. Broj radnika u radionicama i poduzećima u Hrvatskoj i Slavoniji 1910. godine, IV. Organizacije socijalističkih sindikata brojno stanje 1906. i 1910).

¹⁰⁵ J. Šidak — M. Gross — I. Karaman — D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda, n. dj., Tabele, 319—329. Između 11 tabela treba posebno spomenuti ove: 1. Struktura stanovništva Austro-Ugarske po zanimanju g. 1890, 2. Kretanje stanovništva gradskih naselja u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1869—1910, 3. Struktura privredno aktivnog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1890—1910, 4. Kretanje obrtničko-industrijskih poduzeća i radnika u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1890—1910, 5. Udio drvene industrije u strukturi radništva u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1890—1910. Više tabela i grafikona nalazi se i u tekstu.

¹⁰⁶ I. Kovačević, Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914, B. 1972, Prilozi (Tabela I—XXXIII, 396—437).

¹⁰⁷ J. Cazi, Prva društva, n. dj., 407—419, Isti, Počeci modernog radničkog pokreta, n. dj., knjiga prva, 337—345, knjiga druga, 441—447.

¹⁰⁸ M. Gross, Uloga socijalne demokracije, n. dj., Najpoznatiji socijalisti 1890—1905. i jugoslavenski i strani socijalisti, koji u tom razdoblju surađuju sa Socijaldemokratskom strankom Hrvatske i Slavonije, 381—388.

¹⁰⁹ Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije, n. dj., 433—448.

ćemo pojedinih bilježaka o dalmatinskim socijalistima, a vodič po izložbi M. Despot i N. Stančića¹¹⁰ bilježi niz pojedinaca iz radničkog pokreta u Hrvatskoj. U različitoj drugoj literaturi ima pojedinih biografskih bilježaka, što ovdje nećemo posebno citirati. Biografske literature ima malo i spomenut ćemo je u pregledu radova.

SUMMARY

The essay embraces the literature on the worker movement on the entire area of Croatia as a whole (all its components too), from its very beginning in the fifties of the 19th century until 1914.

Some literature got compiled even in the period until 1914: it consists of occasional and memoir texts, with several useful original data and details. Very similar to it is the literature of the following period (until 1945). But from 1929 to 1939 the first wholesome history of the worker movement in Croatia and Slovenia was compiled and written by Vitomir Korać, and then soon published. The book is partly original partly literature texts, but written by Korać, himself an eminent participant of the events, it contains a number of data still very useful though they should be looked on with a critical eye. Otokar Keršovani under very special conditions (hard labour) wrote the first marxist history of Croats: it abounds in useful remarks and estimations on the worker movement.

The work on the history of the worker movement after 1945 was rapidly progressing, mostly because of the social and political factors. The participants in the events, those interested in history, like Josip Cazi (important for this thesis), started to work on the movement, gradually followed by the knowledgeable historians: Mirjana Gross, and several others (Dinko Foretić, in Dalmatia, Vjekoslav Bratulić, in Istria, as well as the group of the collaborators of the "Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske").

The after-war period is rich with various literature material, but nothing was strictly planned. The first editions were not compiled by qualified people, but they continue to be of some use (Istoriski arhiv KPJ, by J. Cazi). Later there followed some works of the historians, such as: D. Foretić, A. Herljević, I. Mažuran. These editions leave open some problems to further research. Though a certain number of bibliographies, historiography surveys, chronology tables, indexes, stay at hand to our research workers, they are not nearly sufficient as they do not cover all the subjects.

---

¹¹⁰ M. Despot — N. Stančić, Počeci, n. dj., 10 i d.